

Foucault και Marx: Σημεία σύγκλισης και αίρεσης

Αντώνης Γαλανόπουλος

Μια επίκαιρη συζήτηση για ένα ανοικτό ερώτημα

Είκοσι πέντε χρόνια συμπληρώνονται φέτος από τον θάνατο του Michel Foucault και θα λέγαμε πως τα τελευταία δύο χρόνια παρατηρούμε μια έντονη επανεμφάνιση των ιδεών και της επιρροής του μεγάλου Γάλλου φιλοσόφου στις εκδόσεις και την αρθρογραφία στη χώρα μας. Η επιστροφή αυτή συνδέεται στενά με την τρέχουσα κρίση χρέους και τις πολιτικοοικονομικές συνέπειές της στο κοινωνικό σώμα. Το 2012 κυκλοφόρησε στα ελληνικά το βιβλίο Η γέννηση της βιοπολιτικής που απαρτίζεται από μια σειρά μαθημάτων που παρέδωσε ο Michel Foucault στο Κολέγιο της Γαλλίας το 1979, στα οποία ασχολείται με την ανάλυση των μορφών της νεοφιλελεύθερης κυβερνητικότητας. Η επικαιρότητα του βιβλίου αυτού καταγράφηκε και στην εφημερίδα «Το Βήμα»: «Πώς η φιλελεύθερη αγορά μπήκε στη σκηνή της Ιστορίας και πώς η Γερμανία αναδείχθηκε σε πρότυπο του νεοφιλελευθερισμού. Οι διορατικές και τολμηρές παραδόσεις του Μισέλ Φουκό στο Κολέγιο της Γαλλίας μας βοηθούν να καταλάβουμε το σήμερα».

Ένα δεύτερο σημείο αυτής της επιστροφής είναι η σύνδεση της έννοιας της βιοπολιτικής με τις έννοιες του χρέους και της λιτότητας, την οποία συναντάμε, μεταξύ άλλων, στην αρθρογραφία του Κώστα Δουζίνα και του Γιάννη Σταυρακάκη.¹ Αποκορύφωμα αποτελεί η έκδοση στα ελληνικά του βιβλίου του Maurizio Lazzarato Η κατασκευή του χρεωμένου ανθρώπου, έργο βαθιά επηρεασμένο από τις ιδέες του Foucault.

Το τρίτο σημείο, αυτό που θα μας απασχολήσει εδώ, είναι το εγχείρημα της αλτουσεριανής σχολής να συνταιριάζει τη φουκωική και τη μαρξική κοινωνική θεωρία σε μία ανώτερη ενότητα. Χαρακτηριστικό αυτού του εγχειρήματος είναι η έκδοση στα ελληνικά του βιβλίου Φουκώ και Μαξ. Το παραγωγικό υποκείμενο του Pierre Macherey από τις εκδόσεις Εκτός Γραμμής. Αυτή η προσέγγιση εκκινεί από την ιδέα ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνδέεται με την εμφάνιση μιας νέας μορφής εξουσίας και συνακόλουθα μιας νέας αντίληψής της, η οποία εκφράζεται στο έργο του Michel Foucault.

Ο Foucault είχε μια ιδιαίτερη και αμφίθυμη σχέση με τον μαρξισμό αλλά και με τον ίδιο τον Marx, την οποία θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε με την ελπίδα να αναδείξουμε τις διαφωνίες και τα σημεία σύγκλισης που μπορούν να οδηγήσουν σε μια ανανέωση της ριζοσπαστικής και προοδευτικής σκέψης σήμερα. Κι αν η αλτουσεριανή προσέγγιση δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην πλευρά του Marx, οδηγώντας και σε κάποιες υπερβολές στην προσπάθεια να ενταχθεί ο Foucault στο μαρξιστικό Παράδειγμα, εμείς θα δούμε τη σχέση αυτή μέσα από το έργο και την οπτική του Foucault.

Το ζήτημα της εξουσίας

Πρόθεση του Foucault είναι να προτείνει ένα εννοιολογικό σύστημα της εξουσίας που θα ξεφεύγει τόσο από τη μαρξιστική όσο και από τη δικαϊκή-νομική προσέγγιση. Η εξουσία σύμφωνα με τον Foucault δεν ανήκει σε συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες ατόμων, δεν έχει έναν και μόνο γενέθλιο τόπο, δεν εντοπίζεται σε συγκεκριμένους πολιτικούς φορείς και

θεσμούς, αλλά διαπερνά ολόκληρο τον κοινωνικό ιστό, συνιστώντας έτσι ένα δίκτυο σχέσεων. Δεν πρόκειται λοιπόν για μία αλλά για πολλές εξουσίες και πιο συγκεκριμένα για σχέσεις εξουσίας.

Επίσης, για τον Foucault, η εξουσία ενυπάρχει σε κάθε ανθρώπινη σχέση και δεν είναι προνόμιο της κυρίαρχης τάξης. Η «μικροφυσική της εξουσίας» παίρνει λοιπόν τη θέση της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους σαν όργανο καταπίεσης και επιβολής της εξουσίας της κυρίαρχης τάξης απέναντι σε όλες τις άλλες.

Όταν ο Foucault προτείνει τον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να μελετάμε την εξουσία, αντιστρέφει τη συνήθη πορεία, λέγοντας πως πρέπει να δούμε την εξουσία από τα κάτω προς τα πάνω, ισχυριζόμενος πως η εξουσία δεν απορρέει από το κράτος. Κάθε έννοια κεντρικής εξουσίας δεν μπορεί να υπάρξει και να λειτουργήσει χωρίς την ύπαρξη σχέσεων εξουσίας στο μικροεπίπεδο.² Το κράτος, για τον Foucault, συνίσταται στην κωδικοποίηση ενός αριθμού σχέσεων εξουσίας που καθιστούν δυνατή τη λειτουργία του και η επανάσταση είναι ένας διαφορετικός τύπος κωδικοποίησης των ίδιων σχέσεων.³

Ο Foucault προβαίνει με αυτόν τον τρόπο στην ουσιαστική διάκριση κράτους και εξουσίας καθώς ισχυρίζεται ότι οι σχέσεις εξουσίας επεκτείνονται πέρα από τα όρια του κράτους. Κατά συνέπεια υποστηρίζει ότι μπορούμε να φανταστούμε επαναστάσεις που καταλαμβάνουν την κρατική εξουσία και αλλάζουν τις κρατικές δομές αλλά αφήνουν άθικτες τις σχέσεις εξουσίας οι οποίες σχηματίζουν τη βάση για τη λειτουργία του κράτους.⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι θεωρούσε πως το παράδειγμα της σοβιετικής κοινωνίας τον επιβεβαίωνε καθώς «προσέφερε το παράδειγμα ενός κρατικού μηχανισμού που άλλαξε χέρια και που άφησε τις κοινωνικές ιεραρχίες, την οικογενειακή ζωή, την σεξουαλικότητα, το σώμα περίπου όπως ήταν σε μια κοινωνία καπιταλιστικού τύπου».⁵ Η κριτική του Foucault στο καθεστώς του «υπαρκτού σοσιαλισμού» φώτισε τα θεωρητικά ελλείμματα του μαρξισμού που σχετίζονται με τη διαχείριση των καθημερινών ανθρώπινων σχέσεων, κάνοντας λόγο για εξουσιαστικές σχέσεις που δεν σχετίζονται άμεσα με τις εκάστοτε παραγωγικές σχέσεις, όπως οι διαφυλικές ή οι σεξουαλικές σχέσεις. Ο Foucault αποκάλυψε τις συντηρητικές, παραδοσιοκρατικές ή αυταρχικές όψεις του μαρξισμού και της πολιτικής που τον επικαλείται. Τα μαρξιστικά κόμματα και οι παραδοσιακές μαρξιστικές θεωρίες με άλλα λόγια δεν είχαν την ικανότητα να λάβουν υπόψη τους προβλήματα όπως αυτά της ιατρικής, της σεξουαλικότητας ή της τρέλας.

Για να μην επαναληφθεί η σοβιετική εμπειρία και παρεκκλίνει η επαναστατική διαδικασία, πρέπει να γίνει κατανοητό ότι η εξουσία δεν περιορίζεται στον κρατικό μηχανισμό. Τίποτα δεν πρόκειται να αλλάξει στην κοινωνία αν δεν τροποποιηθούν οι μηχανισμοί εξουσίας που λειτουργούν στην καθημερινότητα και έξω από το πλαίσιο της κρατικών μηχανισμών.⁶ Οι σχέσεις εξουσίας είναι περίπλοκα φαινόμενα που δεν υπακούν στην εγγελιανή μορφή της διαλεκτικής και δεν εξαντλούνται στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής.⁷

Όσον αφορά τον μαρξισμό, σύμφωνα με τον Foucault πάντοτε, η θεώρηση της εξουσίας παραμένει δέσμια της κεντρικής της άσκησης από τους κρατικούς θεσμούς και της ταξικότητας. Δέσμια δηλαδή της ιδέας ότι οι εξουσιαστικές σχέσεις εξαντλούνται στη βίαιη επιβολή του συμφέροντος της κυρίαρχης αστικής τάξης στην κυριαρχούμενη εργατική. Ο Foucault υποστηρίζει ότι ο μαρξισμός έχει εγκλωβιστεί στην αναπαράσταση της μοναρχικής ανώτατης αρχής, γεγονός που τον καταδικάζει να ταλαντεύεται ανάμεσα στην ιδέα μιας παντοδυναμίας και την ιδέα μιας ριζικής αδυναμίας ή μιας καθαρά παρασιτικής λειτουργίας του κράτους.⁸

Ο Etienne Balibar σημειώνει απ' την πλευρά του πως η προσέγγιση του Foucault για την εξουσία δεν είναι απολύτως ανταγωνιστική της μαρξιστικής και επιπλέον ισχυρίζεται ότι δίνει μια διέξοδο στον μαρξισμό. Γράφει χαρακτηριστικά ότι «η πειθαρχία, η μικροεξουσία αντιπροσωπεύουν την άλλη όψη της οικονομικής εκμετάλλευσης και συγχρόνως την άλλη όψη της ταξικής νομιμοπολιτικής κυριαρχίας, την ενότητα των οποίων μας επιτρέπουν να στοχαστούμε· με άλλα λόγια, παρεμβάλλονται ακριβώς στο σημείο του βραχυκυκλώματος που διενεργεί ο Μαρξ ανάμεσα στο οικονομικό και το πολιτικό, την κοινωνία και το κράτος, όταν αναλύει την παραγωγική διαδικασία».⁹ Κι αν, συνεχίζει, οι διορθώσεις του Foucault κατευθύνονται, από τη μια εναντίον του εσχατολογικού φαντασιακού της ιστορίας με το οποίο συνδέεται άρρηκτα ο μαρξισμός, από την άλλη δεν είναι καθόλου ασύμβατες με τις στρατηγικές αναλύσεις που έκανε ο ίδιος ο Marx.

Foucault και Marx: πέρα από την εξουσία

Όπως είναι ήδη εμφανές από τη σύγκριση αυτών των δύο προσεγγίσεων της εξουσίας, ο Γάλλος φιλόσοφος βρίσκεται σε σταθερή αντιπαράθεση με τον μαρξισμό. Φαίνεται όμως εξαρχής ότι, για τον Foucault, η διαμάχη με τον Marx δεν ήταν ποτέ αυτοσκοπός. Ο ίδιος ο Foucault υποστηρίζει ότι δεν είχε αναπτύξει καμία σχέση με τον μαρξισμό καθώς «είναι μια πραγματικότητα τόσο πολύπλοκη, τόσο μπερδεμένη, παγιδευμένη επίσης στο εσωτερικό τόσων πολλών πολιτικών στρατηγικών» και διακρίνει τη σχέση του με τον μαρξισμό από τη σχέση που είχε αναπτύξει με το έργο του Marx.¹⁰ Μάλιστα, δηλώνει ότι τοποθετεί το έργο του «στη γενεαλογική γραμμή που εκκινεί από το δεύτερο Βιβλίο του Κεφαλαίου. Αυτό που με ενδιαφέρει στο έργο του Μαρξ είναι το δεύτερο Βιβλίο του Κεφαλαίου, δηλαδή ακριβώς ό,τι αφορά τις αναλύσεις περί της γέννησης του καπιταλισμού σε συνδυασμό με τις αναλύσεις των ιστορικών συνθηκών της ανάπτυξης του καπιταλισμού, ειδικά από την άποψη της εγκαθίδρυσης και εξέλιξης των δομών και θεσμών εξουσίας. Το έργο μου είναι για όλα αυτά εγγενώς συνδεδεμένο με αυτό που γράφει ο Μαρξ».¹¹

Ο Foucault έχει μια αμφίθυμη σχέση με το έργο του Marx. Από τη μια, εκτιμά τις προσπάθειες του τελευταίου, λέγοντας ότι «υπάρχουν πολύ ενδιαφέροντα πράγματα στον Μαρξ αναφορικά με το σώμα, αλλά ο μαρξισμός έχει επισκιάσει φοβερά το σώμα προς όφελος της συνείδησης και της ιδεολογίας»¹² και ότι «πολύ σημαντικά πράγματα που έγραφε ο Μαρξ [...] έμειναν πρακτικά αναξιοποίητα, προς όφελος ατέρμονων σχολιασμών με θέμα την υπεραξία».¹³ Από την άλλη, στο βιβλίο του Οι λέξεις και τα πράγματα ο Marx παρουσιάζεται απλώς σαν μια παραλλαγή του Ricardo και της οικονομικής θεωρίας του 19ου αιώνα με πιο έντονο το στοιχείο μιας ιστορικής εσχατολογίας. Γράφει χαρακτηριστικά: «Στο βαθύ επίπεδο της δυτικής γνώσης ο μαρξισμός δεν επέφερε καμιά πραγματική τομή. Στεγάστηκε ανεμπόδιστα μέσα σε μια επιστημολογική διάθεση που τον υποδέχθηκε ευνοϊκά και που ο ίδιος δεν είχε ούτε σκοπό να την ταραξει, ούτε προπάντων τη δύναμη να την μεταβάλει γιατί βασιζόταν ολόκληρος σε αυτήν. Μέσα στη σκέψη του 19ου αιώνα ο μαρξισμός είναι σαν το ψάρι στο νερό: δηλαδή οπουδήποτε αλλού παύει να αναπνέει».¹⁴ Ο Foucault μετακινεί την επιστημολογική τομή από τον Marx στον Ricardo, εκτιμώντας ότι οι οικονομικές αναλύσεις του Marx καθοδηγούνται από έννοιες που αντλεί από το υφάδι της ρικαρντιανής οικονομίας.¹⁵ Αυτή η αμφίθυμη στάση θα μπορούσε να εξηγηθεί εν μέρει από το γεγονός πως ο Foucault αναμετράται με τα όρια αυτού που ο ίδιος όριζε ως μαρξισμό, που στη πραγματικότητα ήταν μια συγκεκριμένη ανάγνωση του Marx στη Γαλλία.

Αυτό που ελκύει περισσότερο τον Foucault στο έργο του Marx είναι οι ιστορικές εργασίες

του. Οι αναλύσεις του Marx ξεχωρίζουν χάρη στη διορατικότητα και την αποτελεσματικότητά τους. Δεν συγκρίνονται, λέει ο Foucault, με μεταγενέστερες έρευνες. Το πρόβλημα όμως είναι ότι πάντα τελειώνουν με προφητικές διατυπώσεις.¹⁶ Ο Γάλλος διανοητής διευκρινίζει πως δεν θεωρεί «ότι πρέπει να τελειώνουμε με τον ίδιο τον Μαξ ο οποίος εξέφρασε αλάνθαστα ορισμένα πράγματα. Πρέπει να διακρίνουμε τον Μαξ από τον μαρξισμό ως αντικείμενο από το οποίο πρέπει να απαλλαχτούμε».¹⁷ Μελετώντας το ουσιαστικό πρόβλημα του τρόπου με τον οποίο πρέπει να υπερβούμε τον μαρξισμό, ο Foucault προσπάθησε να μην πέσει στη παγίδα των παραδοσιακών λύσεων, έτσι υποστήριξε χαρακτηριστικά: «Αυτό που εύχομαι δεν είναι τόσο το να σταματήσει να παραποιείται ο Μαξ ή να αποκατασταθεί ένας αληθινός Μαξ, αλλά να απαλλαγεί, να απελευθερωθεί ο Μαξ από τη δογματική του κόμματος που τον φυλάκισε και τον κράδαινε για τόσο καιρό».¹⁸

Υπάρχει, τέλος, μια κύρια διαφορά μεθόδου ανάμεσα στον Foucault και τον Marx. Το σημείο αυτό περιγράφεται από τον Balibar και θα λέγαμε πως δεν έχει λάβει την προσοχή και την επεξεργασία που του αναλογεί στο πλαίσιο της συζήτησης για τη συνάντηση Foucault-Marx. Αυτό που σηματοδοτεί τη διαφορά είναι η εννοιολόγηση της δομής της κοινωνικής σύγκρουσης που εισάγει ο Foucault με τη θεωρία του. Όπως γράφει ο Balibar, «η διαφορά δεν αφορά το διαζευκτικό δίπολο του τοπικού και του σφαιρικού (μιας μικροφυσικής και μιας μακροφυσικής της εξουσίας τρόπον τινά), αλλά την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα σε μια λογική της σχέσης δυνάμεων, σε σχέση με την οποία η “αντίφαση” δεν αποτελεί στην καλύτερη περίπτωση παρά μια επιμέρους μορφολογία, και σε μια λογική της αντίφασης, σε σχέση με την οποία η “σχέση δυνάμεων” συνιστά μόνο τη στρατηγική στιγμή».¹⁹

Συμπέρασμα

Τι μας δείχνει η παραπάνω ανάλυση για τις προοπτικές συνάντησης Foucault και Marx; Η πολυσυζητημένη το τελευταίο διάστημα συνάντηση παραμένει ένα πεδίο προς διερεύνηση, ένα ανοικτό ερώτημα. Από φιλοσοφική σκοπιά, υπάρχουν στον Foucault προβλήματα από τα οποία δεν βρίσκουμε στον Marx ούτε ίχνος.²⁰ Ο Foucault όρισε εκ νέου, σε σχέση με τον κλασικό μαρξισμό, τον χώρο των πολιτικών και κοινωνικών αγώνων καθώς και τη μορφή των επαναστατικών υποκειμένων και κατηγορεί εντέλει τον μαρξισμό ότι συνέβαλε στην έλλειψη πολιτικής φαντασίας.²¹

Οι θέσεις του Foucault προσφέρουν πολύτιμα εργαλεία για να αναλύσουμε τον σύγχρονο καπιταλισμό και τις σημερινές μορφές πειθάρχησης και βιοεξουσίας. Για τον Balibar, δεν υπάρχει ένα μεγάλο διαζευκτικό δίπολο «ή Marx ή Foucault». Είναι αλήθεια ότι οι αναλύσεις του Foucault περί βιοεξουσίας και βιοπολιτικής δεν μπορούν να παρακαμφθούν από καμία σοβαρή μαρξιστική θεώρηση του σύγχρονου καπιταλισμού και των προβλημάτων που θέτουν στην επαναστατική στρατηγική και τακτική της εποχής μας. Γεγονός που αποτυπώνεται στις επεξεργασίες και τα γραπτά εμβληματικών μεταμαρξιστών θεωρητικών όπως ο Hardt και ο Negri.

Όσο κι αν συμφωνούμε ότι η φουκωική και η μαρξιστική θεωρία δεν είναι εγγενώς ασυμβίβαστες, άλλο τόσο πιστεύουμε από την άλλη ότι δεν είναι και συμπληρωματικές. Αν μια μαρξιστική θεώρηση θα μπορούσε με περισσότερη ευκολία να ενσωματώσει τις ιδέες του Foucault για τη φυλακή, την τρέλα και τη σεξουαλικότητα, δεν θα μπορούσε να γίνει το ίδιο με τη βασική ιδέα των σχέσεων εξουσίας στο μικροεπίπεδο. Η μαρξιστική αντίληψη

περί εξουσίας δεν μπορεί να συμβιβαστεί με τη φουκωική μικροφυσική της εξουσίας. Δεν μπορεί να επιτευχθεί η συνάντηση των δύο θεωριών, αφήνοντας ταυτόχρονα τις δύο θεωρίες άθικτες. Όποιος επιχειρεί να συνδυάσει τον Foucault με τον μαρξισμό, πρέπει να εντοπίσει με σαφήνεια τις αποκλίσεις τους, να επεξεργαστεί σοβαρά τα σημεία αίρεσής τους και μετά από μια γενναία θεωρητική τροποποίηση να δημιουργήσει τα σημεία τομής των δύο θεωριών.

Αναδημοσίευση από ΧΡΟΝΟΣ